

Dordrecht op de kaart

Geheugensteun bij stadsontwikkeling

Jacqueline Hoevenberg, senior-archeoloog gemeente Dordrecht

Het team archeologie van de gemeente Dordrecht heeft door de jaren heen een aardige digitale collectie van historische kaarten van Dordrecht verzameld. Deze digitale kaarten worden, voordat het archeologisch onderzoek begint, eenvoudigweg naast elkaar gelegd zodat er snel een globaal beeld kan worden gegeven van de ontwikkeling van een bepaalde locatie.

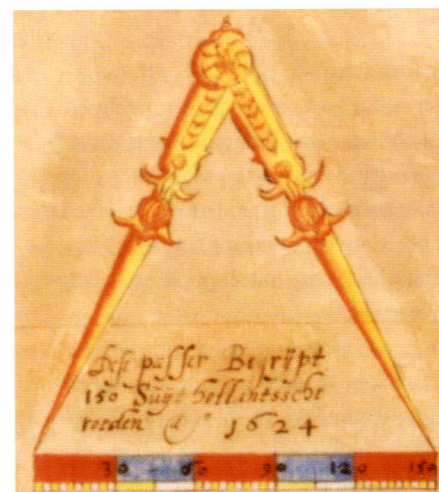
bijna helemaal verloren en staat nu bijna in contrast tot de Landzijde.

Boven is niet altijd het noorden

Het eerste dat opvalt bij het maken van een chronologisch kaartoverzicht, is dat de bovenkant van een kaart niet per definitie het geografische noorden is. Voor de historische kaarten van Dordrecht is dit echter zelden een probleem: de historische binnenstad wordt sinds 1271 als het ware omarmd door de stadsgracht of Spuihaven en is nog altijd direct herkenbaar. De Onze Lieve Vrouwe of Grote Kerk aan de westzijde van stad en gelegen aan de Oude Haven, is natuurlijk het meest markante gebouw. Net als de Oude Haven (Voorstraatshaven/Wijnhaven) staat de kerk altijd op kaarten aangegeven. Haven, kerk en gracht zijn nog altijd de belangrijkste referentiepunten voor de binnenstad. Maar zo duidelijk herkenbaar als de kaarten voor de binnenstad zijn, zo anders ligt dat voor het grote buitengebied van Dordrecht, dat wil zeggen voor het gebied buiten de stadsgracht/Spuihaven. De waarschijnlijk oudste afbeelding van Dordrecht als stad samen met het achterliggende buitengebied van de Grootte Waard, is te vinden op de panelen van een altaarstuk waarop de St. Elisabethsvloed is afgebeeld. Dit altaarstuk is tussen 1470 en 1490 gemaakt en stond tot

Het St. Elisabethsaltaar (1470-1490) met een prachtige weergave van de stad Dordrecht en de Grote Waard op het moment dat het zeeewater bij Wieldrecht binnendringt en het land onder water zet. Een groot aantal dorpen wordt hier door huizen en kerken aangeduid en zelfs met name genoemd. Er is een aantal nu nog aanwezige referentiepunten te zien: de Merwede links en het huidige Hollands Diep rechts, de OLV of Grote Kerk van Dordrecht, het Huis te Merwede, de stad Gorinchem links en de stad Geertruidenberg middenboven.

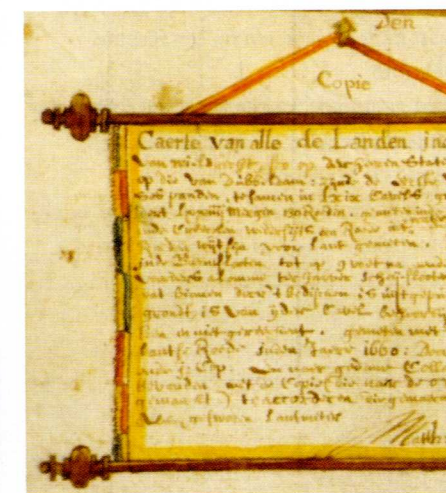

Deze passer begrijpt 150 Suijthollantsche roeden, 1624.

De roede was zowel een oppervlakte als een lengtemaat, die van plaats tot plaats een verschillende maat had variërend van 7 tot 20 voet. Als lengtemaat was de Rijnlandse roede met een lengte van 12 voet en 3,767m het meest gebruikelijk.

Zeer uitgebreide windroos met noordpijl. (kaart uit 1624)

Detail van een kopiekaart uit 1703 van landmeter Matthijs van Nispen. Het gaat hier om een kaart van '...alle de landen inden polder van Wieldrecht'. Zoals hij hier keurig vermeld is de kopie gebaseerd op kaarten en metingen uit 1660 en 1671: dat wil zeggen dat de eerste landmetingen binnen een jaar na inpoldering in 1659 uitgevoerd zijn.

Ontwikkeling van het Eiland van Dordrecht vanaf 1558.

Het op deze manier in historische kaart brengen van een project of locatie, is eigenlijk een geheugensteun die ingezet kan worden bij toekomstige stadsontwikkelingen. Het is daarvoor de basis. In de praktijk is vaak gebleken dat het niet respecteren van oude, historisch gegroeide structuren leidt tot vervreemding van de omgeving. Een voorbeeld in Dordrecht is het wijzigen van de loop van de Tolbrugstraat Waterzijde. Samen met de Landzijde is het één van de oudste zijwegen van de binnenstad van Dordrecht en bovendien de enige straat die nog steeds aan beide zijden - water en land - dezelfde naam heeft. De Waterzijde is zijn oorspronkelijke functie, loop en karakter

1572 in de Grote Kerk van Dordrecht. Officieel is het geen kaart maar een schilderij van de gehele Grootte Waard in vogelvluchtperspectief.

Een knap meesterwerk van de schilder, maar het geeft een zwaar vertekend beeld. Onderlinge afstanden kloppen niet en zijn niet af te leiden. Maar dat is dan ook niet de opdracht aan de schilder geweest.

Opdrachtgever en uitvoerder

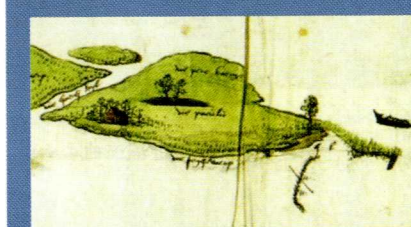
De afbeelding op het altaarstuk maakt meteen duidelijk dat je eigenlijk van elke kaart of afbeelding moet weten welke opdracht eraan ten grondslag ligt of wie de opdrachtgever was. Het maakt een groot verschil of je een kaart maakt uit het oogpunt van bijvoorbeeld defensie, inpolderingen, grondbezit, heerlijke rechten of geschiedenis. Bij de ene kaart draait alles om exacte metingen en worden 'gezworen' landmeters ingezet en bij andere gaat het alleen om een sferbeeld en wordt een kunstenaar gevraagd.

En hiermee kom je op een ander belangrijk

aspect: hoe betrouwbaar is de maker van de kaart en daarmee de kaart zelf? En heeft hij de opmetingen zelf uitgevoerd of heeft hij een kaart van een ander gekopieerd? Een landmeter scoort als kaartmaker uiteraard het hoogst, zeker als hij op zijn kaarten naast zijn eigen naam en het jaar van de metingen, ook de noordpijl en de gebruikte lengtematen vermeldt, in beeld brengt en beschrijft wat hij ingemeten heeft.

De Grootte Waard vóór 1421

De oudste en enige(?) kaart van de Grootte Waard is een schetskaart uit 1357 waarop de loop van de vroegere Oude Maas staat aangegeven en een aantal plaatsen wordt genoemd, waaronder Dordrecht. Schetskaart zegt genoeg: het toont plaatsen ten opzichte van de rivier, maar onderlinge afstanden zijn niet aangegeven. Voor het lokaliseren van de in 1421 verdrinken dorpen in de Grootte Waard is de kaart niet bruikbaar. De eerste betrouwbare kaarten van de hand van landmeters verschijnen pas in de 16e eeuw en laten dan vooral water-

De pereboom - een in het oogspringend kaartdetail

Na de Sint Elisabethsvloed van 1421 komen toch alweer vrij snel delen van het achterland boven water. De eerste delen liggen direct ten zuiden van en langs de rivier de Merwede. Het betreft hier restanten van de oude rivierdijk. Op een kaart uit het begin van de 16e eeuw staat bij dit gebied nog wel de naam Houweningen maar al gauw daarna staat op de kaarten in het gebied en bovenop het dijkrestant een boom aangegeven met de tekst 'Peerboom' en direct ten noorden daarvan (het noorden ligt hier aan de onderkant van de kaart!) staat (nog steeds?) een gebouw of huis. Hier ligt de huidige polder 'Ruigten bezuiden den Perenboom' en het in 1421 verdrinken dorp Houweningen.

vlaktes zien: de Grootte Waard is veranderd in het Bergsche Veld (later de Biesbosch), zonder duidelijke referentiepunten.

Vaste punten

Met Google Earth heeft elke internetter de beschikking gekregen over een geweldig instrument waarmee je elke willekeurige kaart kunt projecteren op een recente luchtfoto.

Door gebruik te maken van vaste referentiepunten is het over elkaar plaatsen vrij simpel uit te voeren.

Zodra je dit doet, merk je dat er altijd enige onnauwkeurigheid blijft, vooral als je weinig referentiepunten hebt. Voor kaarten van het buitengebied van Dordrecht is er een probleem tot 1603. Zodra in dat jaar de eerste polder - het Oude Land van Dubbel-dam - gerealiseerd is, heeft het buitengebied weer referentiepunten gekregen aangezien de dijkstructuur in grote lijnen tot nu toe behouden is gebleven.

19e eeuwse minuutplannen

Met name voor de historische binnenstad en in iets mindere mate voor het buitengebied zijn de minuutplannen van 1832 van zeer groot belang. De minuutplannen bestaan

uit een kadastrale kaart die is voorzien van zogenoemde 'oorspronkelijke aanwijzende tafels' (OAT).

Samen geven zij per perceel gedetailleerde informatie over bijvoorbeeld omvang en functies van gebouwen en terreinen en de eigenaars en gebruikers daarvan.

De bebouwing in de stad staat op de plannen exact aangegeven. Minuutplannen en OAT's van heel Nederland zijn te bekijken via de website van WatWasWaar.¹

Voor het buitengebied zijn de minuutplannen vooral van belang omdat zij het polderlandschap laten zien vóórdat de industriële revolutie zijn sporen trekt én de omvangrijke 20-eeuwse stadsuitbreidingen en industrie- en bedrijventerreinen de polders opvullen.

Archeologische verwachtingskaart

De nieuwste kaart waarover het team archeologie beschikt, is de archeologische verwachtingskaart van Dordrecht.

En juist deze kaart brengt op basis van de huidige stand van onderzoek zo exact mogelijk het landschap van de Grootte Waard in beeld zoals dat eruit zag vóór 1421. Het is een dynamische (digitale) kaart

waarin de gegevens van elk nieuw archeologisch onderzoek verwerkt zullen worden. Het doel van het archeologische onderzoek is de (re)constructie van het laatmiddeleeuwse landschap van de Grootte Waard met de daarin liggende rivieren en stroompjes, ambachten en heerlijkheden, dorpen en parochies.

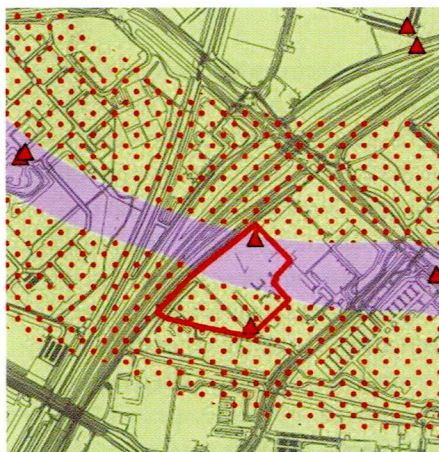
Kaartenschat

Het scala aan kaarten van Dordrecht en haar buitengebied is groot. Je mag rustig spreken van een kaartenschat.

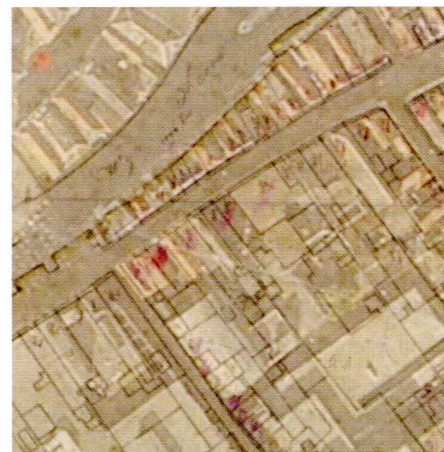
Naast Erfgoedcentrum DiEP bewaart en beheert onder andere de Koninklijke Bibliotheek deze omvangrijke en belangrijke schat.

De kaarten van de KB zijn sinds kort online te bekijken, waarbij je tot de kleinste details kunt inzoomen.

Het 'spelen' met historische kaarten is elke keer weer een feest. Het zorgt ervoor dat je stad en land door de eeuwen heen en tot in details in beeld krijgt en dat je je leef- en woonomgeving veel bewuster ervaart. De Nederlandse dichter Willem Bilderdijk schreef het al: 'In het verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal'.

Detail uit de archeologische verwachtingskaart van Dordrecht met in paars de loop van de rivier de Dubbel (lage verwachting), roodgestippeld de oeverzones van de rivier (hoge verwachting), rood omlijnd het archeologische terrein van het verdronken dorp dat sinds 2006 wordt opgegraven op het Gezondheidspark. Rode driehoeken geven archeologische vindplaatsen aan. Het groene gebied bestaat uit een komklei-op-veengebied (middelhoge verwachting).

De projectie van het minuutplan 1832 op de luchtfoto van 2007 (Google Earth): links in het midden het Scheffersplein en de Voorstraatshaven- Wijnhaven, helemaal in het midden het plangebied Voorstraat 244 (vroeger Bervoets of Monti Meubel), rechts de Nieuwstraat en rechts in de hoek de oorspronkelijke Steenstraat. De huidige Steenstraat loopt nu een stuk noordelijker. Verder is goed te zien dat de percelering direct langs de haven nauwelijks veranderd is, dit is ten zuiden van de Voorstraat duidelijk anders.

¹ www.watwaswaar.nl